

Geçmişten Geleceğe “Çevre Tarihi” *

İbrahim Yenigün¹

Esra Tuğalan^{†2}

ibrahimyenigun@hotmail.com

esratgln@gmail.com

¹Harran Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye

²Harran Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Çevre Mühendisliği Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye

Özet

Günümüz dünyasında kabul görmüş büyük problemlerin başında çevre sorunları gelmektedir. Küresel düzeyde etkiye sahip bu problemler, her geçen gün daha karmaşık ve çözümü oldukça güç boyutlara ulaşmaktadır. Bugünümüzü olduğu kadar yarınımızı da yakından ilgilendiren çevre sorunlarının varlığı, gezegen tarihimizin ilk çağlarına kadar uzanmaktadır. İnsanlık tarihi açısından ise gelebileceği en tehlikeli boyutlardan birine ulaşan çevre problemleri, dünyamız üzerindeki hassas denge-lerin çoğunu derinden etkilemektedir. Yaşananlar, bu durumun baş aktörü olan insanlığına ciddi görevler yüklemiş, çözümler üretmeye mecbur kılmıştır. Bu kapsamda, ayrı ve özel bir gayret içinde olan uzman çevreler, yeni bir uzmanlık alanı olarak “Çevre Tarihi” ni gündeme taşımışlardır. Bu yeni perspektif, ilk bakışta görünmeyen ancak toplumların oluşmasında, gelişmesinde ve yok olmasında etkili olan önemli sebepleri, çevresel faktörler ışığında aydınlatmaktadır. Çevre Tarihi penceresinden elde edilen bilgilerin bir bölümü bizlere önemli ipuçları verirken, bazı bölümleri ise tamamen örnek modeller olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok daha önemli bir bölümü ise belki de günümüz dünyasına henüz yeterince girmemiş, benzersiz etkiler sağlayacak şekilde tarihin tozlu ve bilinmeyen sayfalarında günümüz toplumlarıyla buluşmayı beklemektedir. Başta tarih olmak üzere, çok sayıda bilim dalıyla ortak hareket eden “Çevre Tarihi”, kalıcı ve sürdürülebilir çevre bilinci adına umut vaat eden yeni bir uzmanlık alanı olmuştur. Otoritelerce heyecan verici olarak değerlendirilen ve çevre konularıyla ilgili çalışmalara farklı bir boyut kazandıran “Çevre Tarihi”, yaşanan yanlışların tecrübe konusu edilmesi, örnek niteliktekilerin günümüze yansıtılması ve bağlı olarak çevre duyarlılığı oluşturması gibi hayati amaçlara sahiptir. Buradan hareketle çalışmada, bu yeni uzmanlık alanına ait bilgilerin, önem ve örnekleriyle birlikte sunulması hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Çevre bilinci, çevre tarihi, yeni uzmanlık

“Environmental History” from Past to Future

İbrahim Yenigün¹

Esra Tuğalan^{†2}

ibrahimyenigun@hotmail.com

esratgln@gmail.com

¹Harran University, Faculty of Fine Arts, Architecture Department, Sanliurfa, Turkey

²Harran University, Graduate School of Natural and Applied Science, Environmental Engineering Department, Sanliurfa, Turkey

Abstract

Environmental problems are among the major problems accepted in today's world. These problems, which have a global impact, are becoming more complex and difficult to solve every day. The existence of environmental problems, which concern our present day as well as our future, dates back to the early ages of our planetary history. Environmental problems, which have reached one of the most dangerous dimensions in terms of human history, deeply affect most of the delicate balances on our world. What happened has placed serious duties on the human being, the main actor of this situation, and has made it compulsory to produce solutions. In this context, expert circles, who have made a separate and special effort, have brought the “History of Environment” to the agenda as a

*Bu çalışma, 5. Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu (ISEM2020)'nda sunulmuş bir çalışmadır.

† Sorumlu Yazar : Harran Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Çevre Mühendisliği Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye

This new perspective illuminates important reasons that are not visible at first glance but are effective in the formation, development and destruction of societies in the light of environmental factors. While some of the information obtained from the Environmental History window gives us important clues, some of them are completely exemplary models. A much more important part of it is waiting to meet with today's societies in the dusty and unknown pages of the history, which has not yet entered the world enough yet, providing unique effects. "Environmental History", acting in collaboration with many disciplines, especially history, has become a promising new area of expertise for permanent and sustainable environmental awareness. "Environmental History", which is considered as an exciting by the authorities and adds a different dimension to the studies on environmental issues, has vital goals such as experiencing the wrongs experienced, reflecting the exemplary ones to the present day and creating environmental sensitivity depending on the present. From this point of view, it is aimed to present the information of this new specialty with its importance and examples.

Keywords: Environmental awareness, environmental history, new expertise

1. Giriş

İnsanoğlunun en çok merak ettiği konulardan biri de içinde yaşadığımız dünyanın nasıl meydana geldiği ve bugüne kadar hangi süreçleri geçirdiği olmuştur. Bu sorulara net cevaplar bulunmamış olsa da çeşitli kuramlar geliştirilmiştir. Bunlardan "Büyük Patlama" kuramı en fazla kabul gören olmuştur. Buna göre yaklaşık on iki milyar yıl önce evrende yaşanan büyük patlama sonrası yıldızlar, gezegenler ve galaksileri oluşturan atom partikülleri meydana gelmiştir. Sonrasında oldukça büyük miktarda enerji oluşmuş, gaz ve tozdan meydana geldiği sanılan solar nebula yoğunlaşarak, güneş sistemini meydana getirmiştir (Davidson vd., 1997). Bu sistemdeki gezegenlerden biri olan dünyamızda, yaklaşık üç buçuk milyar yıl önce ilk hayat belirtileri başlamıştır. Sadece birkaç milyon yıl önce ise ilk insan türü meydana gelmiştir. Gezegimizin milyarlarca yıllık geçmişe sahip olduğu düşünüldüğünde, dünya tarihindeki insan varlığının süresi oldukça az olarak değerlendirilmektedir. Ancak insanoğlunun çevresiyle etkileşiminden doğan sonuçların etki süresi ve gücü için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zira günümüz toplumlarının sebep olduğu çevre sorunlarının etkileri, dünyanın yok oluşuna kadar sürecek belki de dünyanın yok olmasına neden olacaktır (Keller, 2006). Bu derece büyük sonuçlara sebebiyet veren insanoğlu, çözüm için türlü arayışlara girmiştir. Geçmişe duyduğu merak gerçeğinden hareketle, çözümü yine geçmişte aramaya yönelmiş ve bu konuda yeni bir ufuk açmıştır. Bu arayışın neticesi olarak or-

taya çıkan "Çevre Tarihi", çevre duyarlılığının oluşturulması adına önemli bir umut kaynağı olmuştur. Böylece "Çevre Tarihi" sayesinde, insanlık tarihinin çevreci gözlüğüyle incelenmesi, değerlendirilmesi ve hayati çıktılarının günümüz toplumlarına iletilmesi sağlanmış olacaktır. Medeniyetlerin sadece savaş gibi nedenlerle değil, çeşitli çevresel problemler sonrası yok olduğu ya da tam tersi gösterilen hassasiyete bağlı uzun yıllar varlıklarını korudukları gerçeğinden hareket edilmesi sağlanacaktır. Yine aynı pencereden bakışla, olumlu örneklerin detayları günümüze uyarlanacak, olumsuz örneklerin ise ders niteliğindeki mesajları günümüz toplumlarına aktarılmış olacaktır.

2. "Çevre Tarihi" nin Dünü ve Bugünü

İnsanoğlu, sosyal niteliğinden kaynaklı topluluklar şeklinde yaşamaktadır. Bu toplulukların geçmiş yaşantıları ve bunların özellikleri gibi daha pek çok konu tarih bilimince araştırılmaktadır. Hayati öneme sahip bu uzmanlık alanıyla elde edilen geçmişe ait veriler, insanlığın geleceğini şekillendirmektedir. Çünkü tarihte yaşanan olaylar, bir zincirin halkaları gibi, kendinden önceki olayın sonucunu oluştururken, kendinden sonraki olayın ise sebebini teşkil etmektedir. Aynı durum, toplumların yaşamış oldukları çevre sorunları ve çevreci yaklaşımları için de geçerlidir. Buna bağlı olarak tarihçiler, bu sorunlardan kaynaklı, önceki yüzyılda geliştirilen bilimsel

disiplinlerin kökenini aramaya başlamışlardır (Verstegen vd., 1993). Bu gerekçelerden hareketle oluşan “Çevre Tarihi” uzmanlık alanı, yeni ve heyecan verici bakış açısıyla, geçerli metodolojilerden biri olarak ortaya çıkmış, sağladığı katkılarla da çevre bilimi dünyasındaki haklı yerini almıştır.

Geçmişteki insan-çevre etkileşimini inceleyen çevre tarihinin temel misyonu, insanın çevre tarafından nasıl etkilendiğini ve sonuçlarını araştırmak olmuştur. Aynı zamanda doğanın insan tarafından zarar görmesini ele alan çevre tarihi, bu konudaki yanlışlıkların düzeltilmesi görevini de üstlenmiştir. Böylece, sorunların daha iyi anlaşılması sağlanırken, yarımlarla ilgili doğru kararların alınması da sağlanmış olacaktır (Smout, 1993).

Önceleri iklimsel, jeolojik ve insan kaynaklı sonuçları ele alan modern Çevre Tarihi (Bramwell, 1989), çevre-toplum ilişkisi ve etkilerini ise ilk olarak Anneles Okulu tarihçileri tarafından ele almıştır (Burke, 1990).

Ciddi anlamda ilk defa 70’li yıllarda ele alınan Çevre Tarihi (Thoen, 1996), geçmiş ile gelecek arasında yapıcı bir bağ kurulmasını temel amaç edinmiştir. Görevi ise insanların çevrelerini nasıl değiştirdiklerini hem de çevrenin insanlar üzerindeki değişikliklerini incelemek olmuştur (URL-1). Çevre tarihinin ilişkili olduğu arkeoloji ve antropoloji, ekolojinin insan bilimleri arasında yer edinmesini sağlamış (Mcneill, 1990), aynı zamanda Çevre Tarihinin temellerini oluşturmuştur (Nash, 1967).

Yaklaşık son elli yıldır, başta tarihçiler ve doğa bilimciler akademik disiplin çerçevesinde çevre tarihine olan ilgilerini arttırmışlardır. Bu durumun ilk sonuçlarından biri 1975’de Amerika’da kurulan, Çevre Tarihi Amerikan Derneği olmuştur. Avrupa’da ise Çevre Tarihi ile ilgili araştırmalar farklı

akademik kültürler tarafından yürütülmüştür. Hollanda’da 1986’da kurulan vakıfla, Çevre Tarihi ile ilgili araştırmalara el atılmış, en önemli hedeflerinden biri de Çevre Tarihi ile ilgilenen araştırmacıları bir araya getirmek olmuştur.

Konuyla ilgili İngiltere’de ise 1995 yılında “Çevre ve Tarih” adlı dergi yayınlanmış, beşeri ve biyolojik bilimlerle ilgilenen akademisyenler bir araya getirilmiştir. Bu girişimle günümüz çevre sorunlarına çözümler kavuşturulması amaçlanmıştır. Benzer yaklaşım, Belçika’daki Hollanda-Flaman ortak çalışması olan “Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis (Çevre Tarihi Dergisi)” içinde gerçekleşmiştir. Dergi 2014’de, “Journal for Environmental History and Society (JHES) (Çevre Tarihi ve Toplum)” şeklinde isim değişikliğine giderek içeriğini daha da genişletmiştir. Avrupa’daki en eski Çevre Tarihi enstitüsü ise İskoçya’daki St. Andrews Üniversitesi tarafından kurulmuştur. Enstitü, Ormanlar ve Çevre Tarihi üzerine düzenlediği konferanslarla, İskoçya’daki araştırmalara öncülük ederek önemli rol oynamıştır. Aynı dönemde diğer Avrupa ülkelerinde de benzer çalışmalar olmuş ancak yayınlarda farklı dillerin kullanımından dolayı anlaşılma gücü ortaya çıkmıştır. Bu problemin çözümü amacıyla 1999’da Almanya’da Çevre Tarihi Koordinasyon toplantısı gerçekleştirilmiştir. Bu toplantı, bir diğer önemli gelişme olan “European Society for Environmental History (ESEH) (Avrupa Çevre Tarihi Topluluğu)” nun doğmasını sağlamıştır. ESEH, kuruluşunun ilk yıllarında İskoçya’da ilk uluslararası konferansını düzenlemiştir. Konferansla yüksek sayıda üye edinilerek önemli başarı sağlanmış, 2003 ve 2015 yılları arasında altı yeni konferans daha tertip edilmiştir.

Avrupa’daki Çevre Tarihi ile ilgili önemli bir gelişme de üniversite düzeyinde yaşanmıştır. Stirling Üniversitesi’nde 1999’da kurulan “Çevre Tarihi Merkezi”, faaliyetlerini

“Çevre, Miras ve Politika Merkezi (Centre for Environment, Heritage and Policy – CEHP)” adıyla sürdürmeye devam etmiştir. Merkez, ağırlıklı olarak bir araştırma merkezi şeklinde çalışmalarını yürütmekte, çeşitli seminerler düzenleyip, lisansüstü eğitimler vermektedir. Bunun yanı sıra, Avrupa üniversitelerinin bazı tarih bölümleri, artık çevre tarihinin tanıtıldığı kurslar düzenlemektedirler.

Çevre tarihi uzmanlığı Asya’da da karşılık bulmuş, doğudaki Çevre Tarihi profilini yaymak ve çeşitli araştırmaların birbirleriyle iletişimini sağlamak amacıyla, 2009’da “Doğu Asya Çevre Tarihi Derneği (Association for East Asian Environmental History – AEAEH)” kurulmuştur (URL-2).

3. “Çevre Tarihi” Perspektifinden Önemli Tespitler

Sadece günümüz modern dünyasına özgü olduğu düşünülen çevre sorunlarının, sanılanın aksine tarihteki sayısız örneğine bağlı olarak, insanlık tarihinde derin ve geniş yer tuttuğu bilgisine ulaşılmaktadır. Hatta dünyanın ilk oluşumu sırasında oksijen bulunmazken, belki de tüm zamanların en yoğun karbondioksit varlığından dolayı, başta sera etkisi olmak üzere ciddi kirlilik problemleri yaşanmıştır. Ancak bu yoğun karbondioksitin kayalarla reaksiyona girerek karbonat minerallerini oluşturması, bir kısmınınsa okyanuslarda çözünerek sıvı hale geçmesi sera etkisini hafifletmiş, gezegenin soğumasını sağlamıştır (URL-3). Günümüze kadar sürekli artış gösteren bu ve benzeri durumların bir tarihsel süreci vardır. Engin bilgi, deneyim ve sonuçların depolandığı bu süreçten, azami oranda faydalanmak, bu sürece ait sağlıklı araştırma ve gözlemlerden geçmektedir. “Tarih cahiliysen, her şey yeni görünür (Warren, 1995)” sözünde de dikkat çekilmek istendiği gibi, tarihi bilgilerin gelecek açısından büyük önem arz ettiği önemli bir gerçektir. Aynı durum insanlık tarihinde çevre ile ilgili konulardaki hafıza için de geçerlidir.

İnsanlığın ilk dönemlerine kadar uzanan ve bu bilgiyi kanıtlayan belirgin başlıca örnekleri şöyle sıralamak mümkündür;

- Kutsal heykeller dikmek için adadaki tüm ağaçları kullanıp, tüketen ve yaşanan erozyonla kendi sonlarını getiren Paskalya adası yerlileri
- Erozyon ve iklim değişikliğine bağlı yok olan Vikingler
- Ormanların azalmasına bağlı artan erozyonun açlıktan toplu ölümlere yol açtığı 18. yüzyıl Japonya’sı
- Hatalı sulama sonucu geniş toprakları tuzlanıp kullanılamaz hale gelen, bağlı olarak tarımı zayıflayınca ordusu da uygarlığı da çöküşe sürüklenen Sümerler
- Ulaşılabilir doğal kaynaklarının aşırı nüfus artışına bağlı yetmez hale gelerek çöken Maya Uygarlığı (URL-4).

Mevcut tespitler değişik dönemlere ait örneklerle çoğaltılacak olursa, şöyle sıralanabilir;

Son dönem keşiflerden olan, 12.000 yıllık geçmişiyle Şanlıurfa’daki Göbeklitepe kalıntılarındaki işlemlerde, bugün bile hala doğayı tanımlamak adına kullanılan hayvan figürlerinin yer alması, çevre-insan ilişkisinin, insanoğlunun varoluşuyla eşdeğer geçmişe sahip olduğunun en belirgin kanıtlarındandır. Bununla birlikte, kazı bölgesinde gün yüzüne çıkan dev blokların yapılışı ve kullanılan malzemelerle ilgili uzun yıllar süren araştırmalar yapılmış ancak bu konuda geçerli verilere rastlanmamıştır. Günümüze kadar korunarak gelmesi ve şaşırtıcı mühendislik detaylarını barındırması açılarından, günümüz bilim çevrelerine cevabı beklenen sorularla dolu gündemi taşımıştır (Howe vd., 2016).

Çevre mühendisliği açısından merak konularını zorlayacak bir diğer ayrıntı ise Mısır piramitlerinde karşımıza çıkmaktadır. Yaygın kanı ve inanışa bağlı olup ancak kanıtlanmamış bilgilere göre, Piramitlerin içerisine

birakılan kirli su, birkaç gün içinde temiz hale gelmektedir. Bu ve benzeri diğer testlerdeki dikkat çekici ortak konu ise tarihin derinliklerinde, günümüz medeniyetleriyle yarışabilecek bilgi ve donanım seviyelerinin yaşanmış olduğu bilgisidir.

M.Ö. 7000 yıllarında tarım amaçlı arazilerde aşırı sulamaya bağlı tuz oranı fazla olmuş, kuraklığa bağlı bazı toplumlar göç etmişlerdir (Kohler, 1988). Maalesef günümüzde de yaşanan benzer yaklaşımlar, bu durumun çok eskilere dayandığını ispat etmektedir. Söz konusu ispat ise, geçmişten ne kadar büyük oranda yararlanmamız gerekliliğini çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Mezopotamya bölgesinde M.Ö. 4000 tarihlerinde Bitum adlı malzemenin Khuzistan yerleşkesindeki barajda kullanıldığı bilgisine ulaşılmıştır. Petrokimya ürünü olan Bitum adlı malzeme, yapıyı bir arada tutabilmek ve su sızıntılarını engellemek amacıyla kullanılmıştır (Akın, 2008). Su kaynağını kayıpsız bir şekilde kullanmak ve iletmek amacıyla düşünülmüş yaklaşım, örnek teşkil etmektedir.

M.Ö. 3400-2450 yıllarındaki erken Mısır Medeniyetlerine ait kazılarda, yağış sularının toplanması ve kanalizasyon sularının bertarafında kullanılan bakır boruların yer aldığı düzenekler bulunmuştur (Bryan vd., 1956). Bununla birlikte, temiz su elde etmek adına yapılan ilk girişimlerin yine Mısırlılar tarafından gerçekleştirildiği kaydedilmektedir. Araştırma sonuçlarına göre, M.Ö. 1500 yıllarında Mısırlılar, doğal kaynaklardan elde ettikleri suyu içilebilir kılmak için şap kullanmışlardır (Aslan, 2012). Mısırlıların su temini ve bertarafı adına gösterdikleri bu önemli çabalar, çevre mühendisliğinin temel konularını oluşturmakta dolayısıyla ilgili gayretlerin incelenmesini de haklı gerekçelere dayandırmaktadır.

Fransa'daki müzede silindir kilerde oyulmuş halde yer alan bilgilere göre Mezopotamya'da bugünkü Irak topraklarına karşılık gelen bölgede, Lagash ve Sümer krallıkları arasında yaşanan savaşın tek nedeni su olmuştur. Yazıtlarda, ortak sulama kanalından su alınması kurallarının ihlali, hırs ve daha fazla yararlanma isteklerinden dolayı kanlı ve acımasız öykülere yer verilmiştir (Hatami vd., 1994). Tarihteki "ilk su savaşı" olarak anılan olay, M.Ö. 2500'de gerçekleşmiştir. Yaşananlar, daha o günlerden bölgede yaşanacak olaylara adeta göz kırpmış ve önemli göndermelerde bulunmuştur. Ancak, pek çok konuda olduğu gibi tarihten ders çıkarma konusunda da sınıfta kalan insanoğlu, yine duyarsız kalmış, belki de görmezlikten gelmiştir. Geçmişte krizler ve çatışmalar yaşandığı gibi, sonuçlarını yönetecek çabalar da sergilenmiştir. Özellikle 1970'li yıllardan sonra güncellik kazanan ve çevre meselelerine bağlı olarak ortaya çıkan, bu alandaki hukuki düzenleme izlerine rastlanması, yine milattan öncesine dayanmaktadır (Bilgiç, 1995). Konuyla ilgili olarak, Babil'de ormanların (M.Ö. 1900) ve eski Mısır'da tabii kaynakların (M.Ö. 1370) korunmasına ilişkin hukuki düzenlemeler yapıldığı bilinmektedir (Lyster, 1985).

Romalıların Helenistik döneme ait çeşmelerinde yar alan uygulamalar, içilebilir nitelikteki suyun ne kadar kıymet bulması gerektiğini ortaya koyan diğer bir gözlem ürünü olmuştur. Bu güçlü inanışın göstergesi olarak, musluklardaki ve haznelerdeki suyun fazla kısmının bütünüyle akıp gitmeden, çeşmenin önündeki başka bir haznede toplanması sağlanmış, bazen de daha alt bölgelerdeki başka çeşmelerde de kullanım yoluna gidilmiştir (Wycherley, 1993). Günümüz sürdürülebilirlik kavramıyla son derece örtüşen bu mantık, suyu hoyrat kullanan toplumların hedefledikleri idealler için gösterdikleri samimiyetsiz yaşantılara adeta tokat gibi yanıt olmaktadır.

4. Sonuçlar

Günümüz meselelerinin başında çevresel sorunlar gelmektedir. Bu problemlerin başlıca sorumlusu gezegenin tek düşünen canlısı olan insandır. Ancak insanoğlunun bu üstün donanımın etkin kullanımı, aşırı hırsının önüne geçememiş ve mevcut sorunların daha da büyümesine ve çeşitliliğine neden olmuştur. Buna bağlı olarak kaynaklar plansız ve ölçsüz biçimde kullanılmış, doğa tahrip edilmiş, yeni kirlilikler oluşmuş, küresel ısınma gibi bütün dünyayı ilgilendiren ciddi sıkıntılar baş göstermiştir. Üstelik bir türlü arzu edilen çevre bilinci oluşturma konusunda da kalıcı ve sürdürülebilir çözümler elde edilememiştir. Bu düşüncelerden hareketle yapılan çözümcül araştırmaların yeni bir sonucu olarak da “Çevre Tarihi” uzmanlık alanı oluşmuştur. Otoritelerce heyecan verici ve etkili olarak değerlendirilen “Çevre Tarihi”nin, toplumların çevreci bilince kavuşturulması adına önemli kazanımlar sağlayacağına inanılmaktadır. Bu inançla, medeniyetlerin sadece savaş gibi nedenlerle yok olmadığı,

gösterilen çevreci hassasiyetle uzun yıllar varlıklarını sürdürdükleri veya tam tersi yaşatamadıkları duyarlılık sonucu yok olduklarını gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır. Böylece gerekli mesajları alma konusunda insanoğluna etkin bir argüman olacak, gelecek adına doğru kararların alınmasına vesile olacaktır.

Geçmişteki insan-çevre etkileşimini inceleyen çevre tarihinin temel hedefi, bu etkileşime ait sonuçları gün yüzüne çıkarmaktır. Bunun için de insanlık tarihi, çevreci bakış açısıyla ve gereken her türlü bilimsel yaklaşımla incelenmeli, yorumlanmalı ve mesajlar çıkarılmalıdır. Bu çıktılar, mevcut problemleri çözmek ve gelecekte benzer yanlışlardan kaçınmak adına kullanılmalıdır. Böylelikle, sağlam bir geçmiş-gelecek köprüsü inşa edilecektir. Bu vesile ile de hata tekrarlarının önüne geçilerek, sergilenen hassasiyetlerin günümüz toplumlarınca da sahiplenilmesi ve kullanılması sağlanacaktır (Yenigün, 2017).

Kaynaklar

- Akın E., (2008). Ancient Mining in Turkey and The Eastern Mediterranean: The Bitamen Finds in the East, *International Conference AMITEM*, June 15 – 22, Ankara, 215-224.
- Aslan C., (2012). Su ve Yaşam. *Ankara Tabip Odası, Aski, Çevre Müh. Odası, Gıda Müh. Odası, Halkevleri, İnşaat Müh. Odası, Jeoloji Müh. Odası, Kimya Müh. Odası, Tüketici Dernekleri Federasyonu, Tüketici Hakları Derneği ve Ziraat Müh. Odası*, Algı Tanıtım, Ankara, 81s.
- Bilgiç V., (1995). Çevre Hukukunun Tarihi Gelişimi. *Ekoloji*, 14, 38.
- Bramwell A., (1989). Ecology in the 20th century, a History. *Yale University Press*, New Haven, 320p.
- Bryan A., Bryan C., (1956). Bacteriological Principles and Practice. *Barnes and Noble*, 422p.
- Burke P., (1990). The French Historical Revolution: The Annales School, 1929-89. *Stanford University Press*, 152p.
- Davidson J., Reed W., Davis P., (1997). Exploring Earth. *Prentice Hall College*, 477p.
- Hatami H., Gleick P., (1994). Chronology of Conflict over Water in the Legends, Myths and History of the Ancient Middle East, *Environment*, 36 (3), 6-15.
- Howe L., Hancock G., Collins A., Coppens P., (2016). Göbekli Tepe'nin Sırları. <http://www.history.com/shows/ancient-aliens/season2/episode-8> (Erişim tarihi: 29.05.2016).
- Keller E., (2006). Çevre Jeolojisine Giriş. *Gazi Kitabevi*, Ankara, 549s.
- Kohler-Rolefson I., (1988). The Aftermath of the Levantine Neolithic Revolution in the Light of Ecological and Ethnographic Evidence, *Paleorient*, 14, 87-93.
- Lyster S., (1985). International Environmental Law, *Cambridge University Press*, 724p.
- McNeill W., (1990). Plagues and Peoples, *Bantam Doubleday Dell Publishing Group*, New York, 368.
- Nash R., (1967). Wilderness and the American Mind, *Yale University Press*, 440p.
- Smout T., (1993). Scotland Since Prehistory-Nature Change & Human Impact, *Scottish Cultural Press*, 140p.
- Thoen E., (1996). “Editorial”, In: *Tijdschrift Voor Eologische Geschiedenis*, 55s.
- URL-1, (2015). <http://politikokoloji.org/cevre-tarihi-bilim-dalini-duydunuz-mu>, (Erişim tarihi: 10. 11.2015).
- URL-2, Oosthoek KJ., (2005). <http://www.eh-resources.org/what-is-environmental-history/> (Erişim tarihi: 11.06.2015).
- URL-3, 2016. <http://www.cangungen.com/2011/04/20/1066>, (Erişim tarihi: 27.01.2016).
- URL-4., Kütükçüoğlu TA, 2015. <https://tuncaliku.wordpress.com/2014/12/08/uygarlik-ve-cevre-tarihi/>, (Erişim tarihi: 10.11.2015)
- Verstegen S., Van Zanden J., (1993). Groene Geschiedenis van Nederland, *Het Spectrum Publisher*, Utrecht, 216p.
- Warren R., (1995). The Purpose Driven Church, *Zondervan Publishing Company*, 399p.
- Wycheley R., (1993). Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu? *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, 215s.
- Yenigün İ., (2017). Günümüzle Karşılaştırmalı Değerlendirmeler Işığında “Çevre Tarihi”, *Harran Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi*, Şanlıurfa, 128s.